

Fond za humanitarno pravo

#EY
ЗА ТЕБЕ

Predlog praktične politike:

Ratovi 1990-ih u nastavi istorije

Fond za humanitarno pravo

Predlog praktične politike: Ratovi 1990-ih u nastavi istorije

septembar 2020.

**#EY
ЗА ТЕБЕ**

Ova publikacija objavljena je uz finansijsku pomoć Evropske unije.
Za sadržinu ove publikacije isključivo je odgovoran Fond za humanitarno pravo i ta sadržina nipošto ne izražava zvanične stavove Evropske unije.

SADRŽAJ

SKRAĆENICE KORIŠĆENE U TEKSTU	6
APSTRAKT	7
1. UVOD	9
2. PRAVNI I INSTITUCIONALNI OKVIR ZA NASTAVU ISTORIJE U SRBIJI	12
2.1. Međunarodni dokumenti koji se bave praktičnom politikom u oblasti nastave istorije	12
2.2. Nastava istorije u Srbiji	14
2.2.1. Nastavni program istorije za osnovnu školu	15
2.2.2. Nastavni program istorije za srednje škole	17
2.3. Zakonski okvir kojim se uređuju školski udžbenici	18
3. UDŽBENICI ISTORIJE I NASTAVNA PRAKSA U SRBIJI	20
3.1. Udžbenici istorije	20
3.1.1. Prikaz ratova 1990-ih u srpskim udžbenicima	22
3.2. Trenutno stanje u praksi nastave istorije u Srbiji	25
4. NEVLADINE INICIJATIVE KOJE SE BAVE NASTAVOM ISTORIJE U SRBIJI	29
5. PREPORUKE	32
5.1. Postojeće preporuke	32
5.2. Preporuke	35

„Kad je u pitanju Srbija, nastava istorije služi kao neka vrsta predvojničke obuke pre nego naučna disciplina koja uči kritičkom mišljenju.“¹

Dubravka Stojanović

1 Dubravka Stojanović, "Revisions of the Second World War History in Serbia" [Revizije istorije Drugog svetskog rata u Srbiji], *Serbia and the Serbs in World War Two*, ed. Sabrina P. Ramet and Ola Listhaug (Basingstoke: Palgrave Macmillan UK, 2011), 250.

SKRAĆENICE KORIŠĆENE U TEKSTU

CDRSEE	Centar za demokratiju i pomirenje u Jugoistočnoj Evropi
EU	Evropska unija
EUROCLIO	Evropsko udruženje nastavnika i profesora istorije
FHP	Fond za humanitarno pravo
ION	Inicijalno obrazovanje nastavnika
MKSJ	Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju
MRMKS	Međunarodni rezidualni mehanizam za krivične sudove
SAO Krajina	Srpska autonomna oblast Krajina
SE	Savet Evrope

APSTRAKT

Državne institucije u Srbiji formalno su se obavezale da rade na podizanju opšte svesti o ratovima vođenim devedesetih godina prošlog veka, ratnim zločinima počinjenim tokom ovih ratova i neophodnosti njihovog procesuiranja. Nacionalna strategija za procesuiranje ratnih zločina, koju je Vlada Republike Srbije usvojila 2016. godine, utvrđuje podizanje nivoa društvene svesti i informisanje javnosti o tim pitanjima kao jedan od svojih ciljeva. U delu koji se bavi informisanjem, Nacionalna strategija se dotiče formalnog obrazovanja, ali u veoma kratkim crtama i bez davanja ikakvih obavezujućih propisa za institucije koje regulišu sferu obrazovanja. Problem je što se u praksi u formalnom obrazovanju ne posvećuje dovoljno pažnje ratovima koji su pratili raspad Jugoslavije. Iako pominje obrazovanje, Nacionalna strategija nije inicirala nikakve promene načina na koji se podučava o ratovima koji su se vodili devedesetih godina.

Ovaj predlog praktične politike fokusira se na formalne obrazovne procese tako što identifikuje brojna pitanja u pogledu toga kako su ratovi devedesetih godina postavljeni u kontekst formalnog obrazovanja na nivou osnovnog i srednjeg školskog obrazovanja u Srbiji. Pitanja koja se odnose na problematičnu nastavu ili nedovoljan obim nastave o tim ratovima pojavljuju se u više oblasti: koncipiranju nastavnih planova, sadržaju udžbenika, obuci i obrazovanju nastavnika i nastavnoj praksi. Institucije koje regulišu pitanja obrazovanja ne uzimaju u obzir međunarodne preporuke, a najveći deo napora vezanih za poboljšanje stanja u ovim oblastima rezultat je raznih međunarodnih i lokalnih nevladinih inicijativa. Ovaj dokument daje preporuke državnim institucijama i institucijama koje se bave pitanjem obrazovanja u Srbiji.

1. UVOD

Više od dve decenije je prošlo od okončanja oružanih sukoba u Sloveniji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i na Kosovu, koji su pratili raspad Jugoslavije i odneli više od 130.000 života.² U današnjoj Srbiji, zvanična politika sećanja temelji se na istorijskom revizionizmu koji ratove iz devedesetih svodi na narativ o srpskim herojima i žrtvama. Druge strane u sukobima se kriminalizuju, a javni diskursi paralelno relativizuju ili poriču ratne zločine koje su počinile srpske vojne, policijske i paravojne snage. Osuđeni ratni zločinci se u srpskom društvu u potpunosti rehabilituju kao heroji i patriote, uživaju državnu i javnu podršku, a mnogi od njih su politički aktivni.³ Bez obzira na to što su činjenice o ratnim zločinima počinjenim tokom ratova iz devedesetih utvrđene u sudskim postupcima pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju (MKSJ), kao i u brojnim istraživačkim i dokumentacionim projektima, one se u dominantnim političkim diskursima poriču, relativizuju ili delegitimizuju.

Iako nedostaje politička podrška za „suočavanje s prošlašću“, državne vlasti Srbije formalno su se obavezale na procesuiranje ratnih zločina i podizanje opšte svesti o njima u društvu. Procesuiranje ratnih zločina predstavlja jedan od najvažnijih segmenata Poglavlja 23 pristupnih pregovora Srbije sa Evropskom unijom, a Akcioni plan za Poglavlje 23 predviđa strateške reforme u cilju unapređenja procesuiranja ratnih zločina.⁴

Sprovođeci strateške reforme predviđene Akcionim planom, Vlada Srbije je 2016. godine usvojila Nacionalnu strategiju za procesuiranje ratnih zločina (u daljem tekstu: Nacionalna strategija). Period sprovođenja Nacionalne strategije je od 2016. do 2020.

2 Mapa žrtava ratnih zločina 1991-2001 na području nekadašnje SFRJ, pristupljeno 3.7. 2020, <http://zrtveratovasfrj.info/site/home/sr-Latn-RS>.

3 Milica Stojanović, „Ratni zločinci se pripremaju za učešće na izborima u Srbiji“, *Balkan Insight*, 26.5.2020, <https://balkaninsight.com/2020/05/26/ratni-zlocinci-se-pripremaju-za-ucesce-na-izborima-u-srbiji/?lang=sr>.

4 Republika Srbija, „Pregovaračka grupa za Poglavlje 23, Akcioni plan za Poglavlje 23“, 2016, <https://www.mpravde.gov.rs/files/Akcioni%20plan%20PG%2023%20Treci%20nacr-%20Konacna%20verzija1.pdf>.

godine. Pored pitanja koja se neposredno tiču procesuiranja ratnih zločina, Nacionalna strategija sadrži i cilj podizanja nivoa svesti o značaju kažnjavanja počinilaca ratnih zločina.⁵

U okviru cilja koji se odnosi na informisanje i podizanje svesti o procesuiranju ratnih zločina, Nacionalna strategija, iako ne detaljno, bavi se i temom obrazovanja. Obrazovanje se ukratko obrađuje u okviru poslednjeg od osam prioriteta čije se ostvarenje očekuje kao rezultat sprovođenja Nacionalne strategije. Pod naslovom „Unapređenje ukupnog odnosa društva prema pitanju suđenja za ratne zločine“ pobrojane su aktivnosti koje će voditi podizanju nivoa svesti i unapređenju odnosa društva prema potrebi za suđenjima za ratne zločine.⁶ Pored aktivnosti u cilju unapređenja dostupnosti informacija i unapređenja kapaciteta zaposlenih u medijima, ovaj cilj obuhvata i „unapređenje nastavnih programa na način koji omogućava učenicima da dobiju dovoljnu količinu relevantnih informacija o sukobima na prostorima bivše Jugoslavije, ratnim zločinima koji su u tom periodu izvršeni i normama međunarodnog humanitarnog prava“.⁷

Ovaj proces podrazumeva kontinuiranu kontrolu i unapređivanje „kvaliteta i sadržine nastavnog programa koji se dotiče pitanja vezanih za istoriju sukoba u bivšoj Jugoslaviji i zločine koji su tokom tih sukoba izvršeni“, u skladu sa mehanizmima Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.⁸ Proces unapređenja obrazovanja podrazumeva i uzimanje u obzir „principa tolerancije, nediskriminacije, pomirenja i potrebe za izgradnjom dobrosusedskih odnosa“ prilikom odobravanja udžbenika.⁹

Nacionalna strategija naglašava da su te aktivnosti u skladu sa aktivnostima 3.8.1.9. i 3.8.1.10. Akcionog plana za Poglavlje 23, kao prvi korak ka ostvarenju obrazovnog cilja. Detaljnije ispitivanje definicija ovih aktivnosti datih pod navedenim tačkama Akcionog plana otkriva da se one uopšte ne odnose na ratove iz devedesetih godina

5 Republika Srbija, „Nacionalna strategija za procesuiranje ratnih zločina“, 2016., https://www.tuzilastvorz.org.rs/upload/HomeDocument/Document__sr/2016-05/p_nac_stragetija_lat.PDF.

6 *Ibid*, str. 30.

7 *Ibid*, str. 40.

8 *Ibid*.

9 *Ibid*.

i ratne zločine, nego isključivo na nacionalne manjine i zabranu diskriminacije u kontekstu obrazovanja.¹⁰

Kako formalni, tako i neformalni procesi obrazovanja predstavljaju ogledalo zvanične politike sećanja. S jedne strane, javnom sferom dominiraju stereotipi, pre svega jednostrana tumačenja ratova i zločina iz devedesetih godina i poricanje genocida. Državni akteri i sami promovišu takve narative. Budući da se stanje slobode medija i izražavanja u Srbiji neprestano pogoršava, kritički diskursi bivaju marginalizovani. Mladi ljudi, koji nemaju neposredno iskustvo događaja iz devedesetih godina, svakodnevno su podvrgnuti ovim dominantnim istorijskim narativima u raznim neformalnim okruženjima: putem medija, političkih govora, u porodici i u vršnjačkim grupama.

S druge strane, formalno obrazovanje predstavlja priliku za diskusiju i pregovaranje o različitim interpretacijama skorašnje istorije. U formalnom obrazovanju se, međutim, ne posvećuje dovoljno pažnje ratovima iz devedesetih. Sudski utvrđene činjenice o ratnim zločinima, ako se i navode u okviru nastavnih programa i materijala, predstavljene su selektivno i pristrasno. Udžbenicima dominiraju narativi o patriotskom herojstvu, srpskoj naciji kao žrtvi, okrivljavanju drugih i nacionalističkim mitovima. Ovaj tekst će se fokusirati na formalne procese obrazovanja.

10 Republika Srbija, Pregovaračka grupa za Poglavlje 23, „Akcioni plan”, 298–324.

2. PRAVNI I INSTITUCIONALNI OKVIR ZA NASTAVU ISTORIJE U SRBIJI

2.1. Međunarodni dokumenti koji se bave praktičnom politikom u oblasti nastave istorije

Kao država kandidat za pridruženje Evropskoj uniji (EU), Srbija se obavezala da uskladi svoje zakonodavstvo sa zakonodavstvom EU u svim sektorima, pa tako i u obrazovanju. Savet Evrope (SE) objavio je brojne preporuke koje se odnose i na formalno i na neformalno obrazovanje, sa posebnim fokusom na nastavu istorije. Veliki deo ovih preporuka usmeren je ka izgradnji mirnih i pravednih multikulturnih društava, u kontekstu stalne diversifikacije stanovništva u državama EU. Mnogi od ovih dokumenata pružaju smernice i za nastavu istorije u post-konfliktnim društvima ili, tačnije, društvima koja su preživela period nasilja.

Ovi dokumenti su donekle podložni kritici. Iako se mnoge međunarodne preporuke bave podučavanjem istorije, one su u najvećoj meri namenjene multikulturnim društvima u kojima dve ili više grupa treba da uspostave saradnju nakon nasilnog oružanog sukoba među njima. Pored toga, mnoge od postojećih međunarodnih preporuka bave se rastućom potrebom zemalja EU da se suoče sa novom stvarnošću velikog priliva izbeglica. Ove preporuke često podstiču kritičko razmišljanje, ali bez pažljive analize složenog uzajamnog odnosa kritičkog mišljenja i izgradnje nacionalnog identiteta, što je cilj kojem teži srpski, kao i skoro svaki drugi nastavni program iz istorije. Mnoge od njih previđaju borbu različitih diskursa koja se vodi među raznim grupama u postkonfliktnim društvima oko tumačenja nedavne istorije nasilja, a zanemaruju i činjenicu da bi za mnoge nastavnike davanje tumačenja i bavljenje temama koje se kose sa dominantnim narativima moglo biti opasno.¹¹ Uz

11 Rodoljub Jovanović, "Intercultural Education in Post-Conflict Societies: Historical Narratives of the Break-up of Yugoslavia in Serbian High School History Textbooks" [Interkulturalno obrazovanje u post-konfliktnim društvima: Istorijski narativi o raspadu Jugoslavije u srpskim srednjoškolskim udžbenicima], *Intercultural Education: Critical Perspectives, Pedagogical Challenges and Promising Practices*, ed. Cinzia Pica-Smith, Carmen N. Veloria, and Rina Manuela Contini, Education in a Competitive and Globalizing World (Hauppauge, NY: Nova Science Publishers, Inc, 2020), 183–215.

sva ova ograničenja, pomenute preporuke ipak mogu poslužiti kao polazna tačka ove analize.

U jednoj od ranijih preporuka Saveta Evrope iz 1996. godine o istoriji i učenju istorije u Evropi prepoznaje se da se istorija može učiti iz mnogih izvora i izvan škole, kao što su recimo „politički krugovi“, te se naglašava da „su gotovo svi politički sistemi koristili istoriju za svoje sopstvene ciljeve“.¹² Preporuka ističe da građani imaju pravo na istoriju kojom se ne manipuliše. Preporuka iz 2001. godine je detaljnija i precizira zloupotrebe istorije koje nisu u skladu sa vrednostima Saveta Evrope, kao što su „falsifikovanje činjenica ili kreiranje lažnih dokaza“, „fiksiranje na jedan događaj kako bi se opravdao ili prikrilo neki drugi“, „poricanje istorijskih činjenica“ i „prećutkivanje istorijskih činjenica“.¹³ Pored toga, većina ovih dokumenata preporučuje revizije udžbenika, kao i inicijalno i permanentno obrazovanje nastavnika koje bi išlo u gore definisanom pravcu.

Prepoznavši probleme koji se mogu javiti oko razmatranja osetljivih, traumatičnih i bolnih epizoda iz prošlosti, preporuke Saveta Evrope objavljene 2018. godine navode da „ako se izostavljaju događaji koji se mogu smatrati kontroverznim ili osetljivim, postoji opasnost da će se učenicima pružiti iskrivljena i lažna priča o prošlosti“.¹⁴

12 Savet Evrope, "Recommendation 1283 (1996) History and the Learning of History in Europe" [Preporuka 1283 (1996) Istorija i učenje istorije u Evropi], 1996, <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-DocDetails-en.asp?FileID=15317&lang=en>.

13 Savet Evrope, "Recommendation Rec(2001)15 of the Committee of Ministers to Member States on History Teaching in Twenty-First-Century Europe" [Preporuka (2001) 15 Komiteta ministara državama članicama o nastavi istorije u Evropi 21. veka], 2001, <https://rm.coe.int/16804ba53b>.

14 "Quality History Education in the 21st Century - Principles and Guidelines" [Kvalitetna nastava istorije u 21. veku - Načela i smernice], Council of Europe Publishing, pristupljeno 5.4.2019., <http://edoc.coe.int/en/teaching-history/7754-quality-history-education-in-the-21st-century-principles-and-guidelines.html>.

2.2. Nastava istorije u Srbiji

Obrazovni sistem u Srbiji obuhvata dve faze. Osnovno obrazovanje je obavezno. Učenici pohađaju osam razreda, koji su podeljeni na niže i više, oba u trajanju od četiri godine. Srednje obrazovanje se razlikuje u zavisnosti od tipa škole i traje četiri ili tri godine u slučaju nekih stručnih škola. Postoje gimnazije opšteg smera, gimnazije prirodno-matematičkog i gimnazije društveno-jezičkog smera. Konačno, postoje i specijalizovane gimnazije, kao što su matematičke i filološke. Srednje stručne škole učenici mogu pohađati od tri do četiri razreda, u zavisnosti od zvanja koje se njihovim završetkom stiže.

Svi učenici pohađaju časove istorije tokom viših razreda osnovne škole. Budući da je nastavni program hronološki strukturiran, najnovija istorija, uključujući period raspada Jugoslavije, predaje se na kraju, u osmom razredu.

U srednjim školama broj časova istorije se razlikuje u zavisnosti od tipa škole – od jednog časa nedeljno tokom jedne godine do dva časa nedeljno tokom četiri godine. Lekcije o raspadu Jugoslavije deo su svih nastavnih programa, bez obzira na tip škole i broj časova istorije. U ovoj analizi ćemo se usredsrediti na nastavne programe i druge materijale za nastavnike i profesore osnovnih škola i gimnazija, pošto se nastavni programi za ostale tipove škola razlikuju uglavnom samo po broju časova, ali ne i po sadržaju.¹⁵

Kao što je ranije u tekstu pomenuto, nastavni programi istorije i za osnovnu i za srednje škole prate hronologiju istorijskih događaja i raspoređuju lekcije o raspadu Jugoslavije kao poslednje ili pretposlednje u datom obrazovnom ciklusu. Pošto je to vreme kada učenici posvećuju mnogo energije i vremena pripremama za prijemni ispit za sledeći ciklus obrazovanja, lekcije o raspadu Jugoslavije često se ni ne predaju.

15 Planovi i programi nastave za različite vrste srednjih stručnih škola u Srbiji dostupni su na <https://zuo.gov.rs/nastavni-planovi-i-programi/#1557128435959-aaba5be0-1eed>.

2.2.1. Nastavni program istorije za osnovnu školu

Nastavni program istorije za osnovne škole prevashodno se zasniva na dokumentu objavljenom 2008. godine, koji definiše listu ključnih pojmova za kraj osnovnoškolskog obrazovanja sa ciljem da pomogne nastavnicima u osmišljavanju efikasnije nastave.¹⁶ Ovaj dokument je strukturiran po hronološkim odeljcima, a raspad Jugoslavije potpada pod odeljak o savremenoj istoriji. Ključni pojmovi su klasifikovani na sledeći način:

- 1) Nužna znanja – znanja koja bi 80-100% učenika trebalo da usvoji,
- 2) Važna znanja – znanja koja bi 50% učenika trebalo da usvoji,
- 3) Vredna znanja – znanja koja bi 25% učenika trebalo da usvoji.

Pojmovi su takođe klasifikovani u pododeljke.¹⁷ Tako se, na primer, „raspad Jugoslavije“ nalazi u okviru odeljka „Socijalistička Jugoslavija, 1945-1991.“ i označen je brojem 1 (nužno znanje). S druge strane, „Demonstracije na Kosovu (1968, 1981...)“, označene su brojem 2 (važna znanja) i nalaze se u odeljku „Demonstracije“, pod odrednicom „Terorizam“.

Ratni zločini i kršenja ljudskih prava, počinjeni u oružanim sukobima tokom raspada Jugoslavije, pominju se u nekoliko opštih referenci u širem odeljku „Rat“. U ovom odeljku su svi pojedinačni sukobi – oni u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i na Kosovu – navedeni pod odrednicom „Rat u Jugoslaviji (1991-1995.)“ i označeni brojem 1 (nužno znanje). Termin „genocid“ označen je brojem 1 (nužno znanje), ali osim definicije pojma, svi pojmovi koji se nalaze u odeljku o genocidu odnose se na koncentracione logore iz Drugog svetskog rata.¹⁸ Odrednica „Sud za ratne zločine u Hagu“ nalazi se u odeljku „Mir“, ali je označena kao pojam sa najnižim prioritetom (3 – vredno znanje).¹⁹

16 Snežana Ferjančić, grupa urednika, *Istorija: Priručnik za nastavnike. Ključni pojmovi za kraj obaveznog obrazovanja*, prvo izdanje. (Beograd: Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja, 2008.)

17 *Ibid.*

18 *Ibid.*, str. 60.

19 *Ibid.*, str. 61.

Nastavni program istorije za osmi razred osnovne škole nadovezuje se na pomenuti priručnik za nastavnike i nabroja pojmove koje nastavnici treba da obrade u toku školske godine.²⁰ Nastavni program sadrži nekoliko tema koje se tiču raspada Jugoslavije: „Građanski rat i stvaranje novih država“, „Ratni zločini“, „Stradanje civilnog stanovništva“, „NATO agresija na SRJ“ i „Posledice ratova“.²¹ Iako ostavlja nešto prostora za diskusiju o ratnim zločinima, plan propušta priliku da pruži dalje smernice nastavnicima.

Detaljniji tematski planovi lekcija koji se oslanjaju na ovaj nastavni program daju duže liste pojmova.²² Lekcija pod nazivom „Raspad Jugoslavije“ sadrži očekivane pojmove kao što su „Građanski rat i velike sile“, „Dejtonski mirovni sporazum“ i „Posledice raspada“. Međutim, kada se govori o kršenju ljudskih prava, obrađuju se samo oni događaji u kojima su Srbi bili žrtve: „Operacije – ‘Bljesak’ i ‘Oluja’“ i „Etničko čišćenje Srba“.²³ Sličan obrazac uočljiv je u sledećoj lekciji koja se zove „Srbija i obnova državnosti“.²⁴ Razmatrajući događaje iz 1980-tih, sa kraja 1990-tih i nakon 2000. godine, glavna tema ovog odeljka je kriza na Kosovu. Događaji koji se nabrajaju ne uključuju nijedan od zločina koji su srpske vojne i policijske snage počinile na Kosovu, kao ni sam rat na Kosovu.²⁵ Umesto toga, na listi su teme kao što su „Iseljavanje srpskog stanovništva“, kao i NATO bombardovanje SR Jugoslavije 1999. godine koje se daje pod čestim ali pogrešnim nazivom: „Agresija NATO – Milosrdni anđeo“.²⁶

20 „Pravilnik o programu nastave i učenja za osmi razred osnovnog obrazovanja i vaspitanja“, Prosvetni glasnik, 15.8.2019, <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/viewdoc?uuid=7f60db16-8760-4e25-bc8a-f69fe1fb2e2c>.

21 *Ibid.*, str. 118.

22 „Metodički podaci o času br. 67 - Raspad Jugoslavije“ (Klett), pristupljeno 28.6.2020, <https://www.klett.rs/baza-znanja/5544>.

23 *Ibid.*, str. 2.

24 „Metodički podaci o času br. 68 - Srbija i obnova državnosti“ (Klett), pristupljeno 28.6.2020, <https://www.klett.rs/baza-znanja/5544>.

25 *Ibid.*

26 Iako je zvaničan naziv NATO operacije bio „Operacija Saveznička snaga“ (“Operation Allied Force”), termin „Milosrdni anđeo“ se odomaćio u Srbiji. Pretpostavlja se da su taj naziv skovale vlasti SR Jugoslavije kako bi mobilisale narod protiv NATO intervencije i naglasile njenu ciničnost. „Izmišljeni 'Milosrdni anđeo'“, *Danas*, 19.4.2010, <https://www.danas.rs/drustvo/izmišljeni-milosrdni-andjeo/>.

2.2.2. Nastavni program istorije za srednje škole

Nastavni program istorije za srednje škole sledi veoma sličan obrazac i sadrži listu pojmova i događaja koje bi nastavnik trebalo da obradi u okviru svake lekcije.²⁷ U samoj listi se jasno ne naznačava da bi lekcije trebalo da sadrže informacije o ratnim zločinima i kršenjima ljudskih prava počinjenim tokom ratova koji su pratili raspad Jugoslavije. Kao i u slučaju programa za osnovnu školu, detaljniji programi nastave pružaju dodatni uvid u predviđeni sadržaj lekcija.²⁸

Kada se u lekciji obrađuju ljudski gubici, kršenja ljudskih prava i ratni zločini, ne precizira se ko su bile žrtve tih događaja („Etničko čišćenje“), ili se samo govori o zločinima protiv etničkih Srba („Etničko čišćenje“, „Bljesak“, „Oluja“)²⁹, bez navođenja zločina u kojima su stradali pripadnici drugih etničkih grupa. Taj fokus na srpske žrtve dostiže kulminaciju u jednoj od preporučenih aktivnosti za nastavnike, u okviru koje se kaže da nastavnik „osuđuje ubistva i likvidacije Srba na KiM koja ne prestaju do današnjeg dana, a koji su, navodno, zaštićeni sporazumima koji u praksi ne važe“.³⁰

Još jedna tema, nagoveštena u nastavnom programu za osnovnu školu, ovde se još više ističe i bitna je za razumevanje načina na koji su ratni zločini predstavljeni u nastavnim programima. Reč je o neprestanom preispitivanju uloge međunarodnih aktera kao što su Ujedinjene nacije, Evropska zajednica, MKSJ, Sjedinjene Američke Države i Evropska unija tokom raspada Jugoslavije.³¹

27 „Pravilnik o programu nastave i učenja za gimnaziju“, Prosvetni glasnik, 2.6.2020, https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/viewdoc?regactid=430473&doctype=reg&findpd_furl=true.

28 „Podaci o času br. 60 - Nestanak Jugoslovenske države“ (Klett), pristupljeno 29.6.2020, <https://www.klett.rs/baza-znanja/5996>; „Podaci o času br. 61 - Srpska država u savremenom dobu“ (Klett), pristupljeno 29.6.2020, <https://www.klett.rs/baza-znanja/5996>; „Podaci o času br. 62 - Nestanak Jugoslovenske države (Sugestija i propaganda u istoriji)“ (Klett), pristupljeno 29.6.2020, <https://www.klett.rs/baza-znanja/5996>; „Podaci o času br. 63 - Srpska država u savremenom dobu“ (Klett), pristupljeno 29.06.2020, <https://www.klett.rs/baza-znanja/5996>.

29 „Podaci o času br. 60“, 1.

30 „Podaci o času br. 61“, 5.

31 „Podaci o času br. 60“; „Podaci o času br. 61“; „Podaci o času br. 62“.

Svi programi nastave temelje se na utvrđenim obrazovnim ciljevima protiv nasilja i sukoba: osuda agresije i teritorijalnih pretenzija, multiperspektivni pristup historiji i suzbijanje društvenih podela, da nabrojimo samo neke.³² I dok su ti obrazovni ciljevi od velike važnosti i mogli bi biti izraženiji u celokupnom nastavnom programu, postoji jasno neslaganje između njih i prethodno analiziranih tematski specifičnijih saržaja. Ako ih postavimo jedne uz druge, recimo obrazovni cilj „osuda agresije i teritorijalnih pretenzija“ i cilj „obrazovanje svesti o srpskim teritorijama kroz historiju“, utisak je da oni pričaju jednu specifičnu priču – priču kojom se drugi optužuju za agresiju nad srpskim narodom, a u kojoj se ne razmatra uloga i učešće Srbije u tim događajima.

2.3. Zakonski okvir kojim se uređuju školski udžbenici

Udžbenik historije objavljen 1993. godine, dok su još trajali ratovi u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, u Srbiji je bio u upotrebi sve do 2002. godine, nakon čega je usledilo nekoliko novih izdanja. Pre nego što je tržište udžbenika 2010. godine otvoreno i za privatne izdavače, postojao je po jedan udžbenik historije za svaki razred, u izdanju javnog izdavačkog preduzeća – Zavoda za udžbenike i nastavna sredstva. Udžbenike danas izdaju javni izdavači, preduzetnici i druga pravna lica registrovana za izdavačku delatnost – privatni izdavači.³³ Ministarstvo prosvete još uvek mora da odobri upotrebu udžbenika. Zakon o udžbenicima uređuje postupak odobravanja udžbenika, a njegova poslednja verzija usvojena je 2018. godine.³⁴

Zakonom o udžbenicima „uređuje se pripremanje, odobravanje, izbor, izdavanje, povlačenje i praćenje udžbenika i udžbeničkog kompleta, priručnika i dodatnih nastavnih sredstava za osnovnu i srednju školu“.³⁵ Ministarstvo prosvete i njegove institucije izdaju plan udžbenika kojim se utvrđuju udžbenici za svaki nastavni predmet, razred, nivo obrazovanja i vrstu škole. Plan donosi ministar prosvete na preporuku Zavoda za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja, po pribavljenom

32 „Podaci o času br. 61“; „Podaci o času br. 62“; „Podaci o času br. 63“.

33 „Zakon o udžbenicima 27/2018“ (*Službeni glasnik Republike Srbije*, 2018), čl. 14.

34 *Ibid.*

35 *Ibid.*, čl. 1.

mišljenju Nacionalnog prosvetnog saveta. Plan udžbenika sadrži nazive udžbenika za sve nivoe obrazovanja, sve vrste škola i predmeta, kao i jezik i pismo na kojima se udžbenici objavljuju.³⁶

Zakon o udžbenicima definiše celokupan postupak odobravanja udžbenika – od predaje zahteva za odobravanje rukopisa, pa sve do rešenja Ministarstva prosvete.³⁷ Izdavač podnosi rukopis udžbenika Ministarstvu prosvete, uz tri stručne ocene kvaliteta rukopisa udžbenika od strane recenzentske komisije sastavljene od stručnjaka za odgovarajuću oblast, a jedan od članova komisije mora biti iz redova nastavnika. Ministarstvo prosleđuje rukopis Zavodu za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja, koji obavlja stručnu ocenu udžbenika. Nakon ocene, rukopis se može vratiti izdavaču na doradu, uz uputstva za ispravku nedostataka i rok za ponovno dostavljanje rukopisa na evaluaciju.³⁸

Ministarstvo prosvete objavljuje katalog odobrenih udžbenika, iz kojih škole biraju udžbenike koje će koristiti. Zakon o udžbenicima propisuje da konačnu odluku o izboru udžbenika donosi nastavničko veće, na predlog stručnih veća formiranih za svaki nastavni predmet.³⁹

³⁶ *Ibid*, čl. 16.

³⁷ *Ibid*, čl. 22.

³⁸ *Ibid*, čl. 23.

³⁹ *Ibid*, čl. 34.

3. UDŽBENICI ISTORIJE I NASTAVNA PRAKSA U SRBIJI

3.1. Udžbenici istorije

Efekte udžbenika istorije teško je izmeriti, kako zbog metodoloških izazova koje takav poduhvat podrazumeva, tako i zbog drugih faktora, poput nastavnika, znanja iz porodice i drugih izvora socijalizacije, uključujući i medije.⁴⁰ Ipak, ovde uzimamo udžbenike istorije kao glavni izvor, jer oni predstavljaju odraz zvanične politike sećanja i „onoga što nacije žele da njihova omladina uči“.⁴¹ Oni predstavljaju ne samo ogledalo savremenih debata i politike sećanja, već su i „namerno i svesno revidirani kako bi se uklopili u nacionalni narativ koji država preferira“.⁴²

Brojni istraživači su analizirali udžbenike istorije za osnovnu i srednju školu u Srbiji i na postjugoslovenskom prostoru.⁴³ Autori tih analiza saglasni su oko nekih glavnih

40 Tamara Pavasović-Trošt, "Ruptures and Continuities in Nationhood Narratives: Reconstructing the Nation through History Textbooks in Serbia and Croatia" [Prekidi i kontinuiteti u narativima o naciji: Rekonstrukcija nacije u udžbenicima istorije u Srbiji i Hrvatskoj], *Nations and Nationalism* 24, no. 3 (2018): 720.

41 *Ibid.*

42 *Ibid.*, str. 736.

43 Gorana Ognjenović and Jasna Jozelić, *Nationhood and Politicization of History in School Textbooks: Identity, the Curriculum and Educational Media* [Nacija i politizacija istorije u školskim udžbenicima: Identitet, kurikulum i obrazovna sredstva] (London: Palgrave Macmillan, 2020); Joke van der Leeuw-roord, *A Key to Unlock the Past. History Education in Macedonia: An Analysis of Today Suggestions for the Future* [Ključ za otključavanje prošlosti. Nastava istorije u Makedoniji: Analiza današnjeg stanja, preporuke za budućnost] (Skopje, The Hague: EUROCLIO, 2012); Dea Marić, "Homeland War in Croatian History Education. Between 'One Truth' and Innovative History Teaching" [Domovinski rat u nastavi istorije u Hrvatskoj. Između „jedne istine“ i inovativne nastave istorije], *History Can Bite. History Education in Divided and Postwar Societies*, ed. Denise Bentrovato, Karina Korostelina, and Martina Schulze (Göttingen: V&R unipress, 2016), 85–110; Augusta Dimou, ed. *'Transition' and the Politics of History Education in Southeastern Europe* [Tranzicija i politika u oblasti nastave istorije u Jugoistočnoj Evropi] (Göttingen: V&R unipress, 2009).

karakteristika udžbenika istorije širom postjugoslovenskog prostora: „...opsednutost ulogom žrtve, uključivanje narativa u kojima je sopstvena nacija žrtva, a nikada agresor, i prikaz stalnog stanja sukoba sa susedima uz ignorisanje perioda mirnog suživota“.⁴⁴ Udžbenici istorije u Srbiji ne nude kritički pogled na prošlost i ne podstiču kritičku diskusiju i multiperspektivnost u razumevanju raspada Jugoslavije i oružanih sukoba koji su se odigrali 1990-ih godina.

U svojoj analizi udžbenika istorije koji su bili u upotrebi u periodu od 1974. do 2017. godine, Tamara Pavasović-Trošt identifikuje nekoliko prekida u nacionalnim narativima u Srbiji i Hrvatskoj:

- 1) odnos prema etnonacionalizmu unutar jugoslovenskog komunističkog narativa;
- 2) postepeno uvođenje etnonacionalizma u komunistički/socijalistički narativ i njegova transformacija u etnocentrični narativ;
- 3) dominacija etnonacionalizma u udžbenicima iz ratnog vremena, sa potpuno novim nacionalnim narativima koji se temelje na izrazitom etničkom ekskluzivizmu i viktimizirajućem narativu;
- 4) zamena otvorenog etnonacionalizma novim, navodno „demokratskim“ udžbenicima, u kojima je etnonacionalizam prisutan na manje eksplicitne načine;
- i
- 5) uspostavljanje i konsolidacija novih narativa državnosti, koji pokazuju određeni stepen kretanja unazad ka ponovnom istorijskom revizionizmu, u skladu sa trenutnom političkom klimom u obe zemlje.⁴⁵

Dve važne političke promene u Srbiji uticale su na načine na koje se sprovodi nastava istorije poslednjih nekoliko decenija: dolazak na vlast Slobodana Miloševića 1987. godine i njegovo svrgavanje 2000. godine, kada je opozicija došla na vlast. U oba slučaja, „novouspostavljene vlasti su nastojale, putem promena u obrazovnom sistemu, da steknu istorijski legitimitet za sebe, kao i da konstruišu određenu vrstu

⁴⁴ Pavasović-Trošt, "Ruptures", 719.

⁴⁵ *Ibid.*, str. 720.

tradicije“.⁴⁶ I u Miloševićevo vreme i nakon njega, stvaranje novih udžbenika trebalo je da promeni ideološki okvir, kao i da nametne novu identitetnu matricu koja podrazumeva promene u nacionalnoj i istorijskoj svesti.⁴⁷

U vremenu Miloševićeve vladavine, cilj je bio da se srpska istorija postavi u nacionalistički mitski okvir koji je bio neophodan kako bi se opravdali ratovi iz devedesetih godina, konstruišući istorijsku svest kao mešavinu iluzije o sopstvenoj veličini i samosažaljenja, nacionalne arogancije i samo-viktimizacije.⁴⁸ Za razliku od udžbenika iz 1993. godine,⁴⁹ udžbenici istorije s početka 2000-ih godina, koje je još uvek objavljivao Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, izbegavali su diskusiju o raspadu Jugoslavije i ratovima koji su ga pratili. Dok je udžbenik iz Miloševićeve ere detaljno razmatrao raspad države i oružane sukobe, „udžbenici iz perioda od 2001. do 2005. godine obrađuju celokupan period od Titove smrti do godine objavljivanja, vremensko razdoblje od dve decenije, na manje od tri stranice“.⁵⁰

U razdoblju od 2005. godine do otvaranja tržišta udžbenika 2010. godine, u udžbenicima istorije ponovo se pojavljuju ratovi iz devedesetih godina, uspostavljajući „savremeni državni narativ koji se dalje učvršćuje u udžbenicima koji su danas u upotrebi“.⁵¹

3.1.1. Prikaz ratova 1990-ih u srpskim udžbenicima

Udžbenici istorije ne obrađuju ratne zločine i sudski utvrđene činjenice u postupcima vođenim pred MKSJ i domaćim sudovima na objektivan način. To se odnosi i na svedočenja svedoka i žrtava pred sudovima. Konačno, autori udžbenika ne koriste bogate i javno dostupne arhive MKSJ kada pišu o ratovima iz devedesetih godina u

46 Dubravka Stojanović, "Slow Burning: History Textbooks in Serbia, 1993-2008" [Na tihoj vatri: Udžbenici istorije u Srbiji 1993-2008], *Transition and the Politics of History Education in Southeast Europe*, ed. Augusta Dimou (Göttingen: V&R unipress, 2009), 141.

47 *Ibid.*, str. 143.

48 *Ibid.*

49 Nikola Gaćeša, Ljiljana Mladenović-Maksimović i Dušan Živković, *Istorija za 8. razred osnovne škole* (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1993.).

50 Pavasović-Trošt, "Ruptures", 729.

51 *Ibid.*

Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i na Kosovu. Ratni zločini počinjeni tokom 1990-ih u udžbenicima su prikazani površno i pristrasno, uz selektivno biranje informacija koje će prikazati srpsku naciju kao jedinu i najveću žrtvu oružanih sukoba. U isto vreme, udžbenici uglavnom zanemaruju stradanja drugih etničkih grupa i odgovornost pripadnika srpskih snaga za njihova stradanja.⁵²

Fond za humanitarno pravo (FHP) sproveo je analizu udžbenika istorije objavljenih u Srbiji u periodu od 2000. do 2014. godine. Analiza se bavi interpretacijom ratnih zločina počinjenih u ratovima u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i na Kosovu, poredeći ta tumačenja sa činjenicama utvrđenim pred MKSJ. Zaključak je da te činjenice, kao što je već rečeno, nisu našle svoje mesto u udžbenicima istorije.⁵³ Analiza FHP pokazuje da udžbenici istorije posvećuju vrlo malo prostora oružanim sukobima, usredsređujući se mnogo više na političku krizu koja je prethodila ratovima. Neki udžbenici posvećuju tek nekoliko rečenica ratovima, a još manje prostora posvećeno je ratnim zločinima.

Udžbenici istorije u Srbiji posvećuju mnogo pažnje i prostora krizi koja je usledila nakon smrti Josipa Broza Tita 1980. godine, koja je postepeno vodila ka raspadu Jugoslavije. Autori udžbenika predstavljaju Tita kao ključni faktor za očuvanje Jugoslavije i jugoslovenske ideje.⁵⁴ Većina autora udžbenika saglasni su u tome da je raspad Jugoslavije formalno počeo 25. juna 1991. godine, kada je slovenačka skupština proglasila nezavisnost Slovenije.⁵⁵ Ipak, kratkotrajni rat u Sloveniji pominje se samo u kratkim crtama.

Rat u Hrvatskoj ima daleko istaknutije mesto u udžbenicima. Autori udžbenika objašnjavaju uzroke rata, uključujući ustavne reforme iz 1990. godine koje su promenile status srpskog naroda u Hrvatskoj od konstitutivnog naroda u nacionalnu manjinu, kao i strah među Srbima u Hrvatskoj. U odeljcima udžbenika koji se bave ovim periodom ne pominje se da su Srbi u Hrvatskoj preduzeli akcije u cilju odvajanja

52 Marijana Toma, „Pristrani i površni”, *Balkan Perspectives*, 2018, 14.

53 „Analiza sadržaja udžbenika istorije u Srbiji o ratovima u bivšoj Jugoslaviji u svetlu utvrđenih činjenica pred MKSJ”, u: *Udžbenici istorije u post-konfliktnim društvima: Obrazovanje za pomirenje?*, ur. Marijana Toma (Beograd: Fond za humanitarno pravo, 2015.), 14.

54 *Ibid.*

55 *Ibid.*, str. 17.

od Hrvatske već 1990. godine, kada je osnovan Srpski sabor u Srbu kod Knina, kao i organizovanje referenduma u septembru iste godine, kada je skoro 100% Srba glasalo za nezavisnost od Hrvatske.⁵⁶ Stvaranja Srpske autonomne oblasti Krajine (SAO Krajina) 1990. godine i Republike Srpske Krajine nisu objašnjena. Slično tome, kada se govori o razaranju Vukovara i okoline na početku rata, autori udžbenika ne obrađuju zločine koje su srpske snage počinile nad hrvatskim civilima na tom području. Jedan od njih je ubistvo više od 200 ratnih zarobljenika i civila na farmi Ovčara kod Vukovara, koje se ne spominje ni u jednom udžbeniku. Hrvatske vojno-policijske operacije „Bljesak“ i „Oluja“ iz 1995. godine su sledeće referentne tačke. Stoga, jedine žrtve rata u Hrvatskoj koje se spominju u udžbenicima jesu etnički Srbi.

Za razliku od rata u Hrvatskoj, rat u Bosni i Hercegovini je najmanje prisutan u udžbenicima. Udžbenici posvećuju malo pažnje ratnim zločinima počinjenim tokom rata u Bosni i Hercegovini i o njima se govori veoma uopšteno. Neki udžbenici navode nekoliko mesta na kojima su počinjeni ratni zločini, ali bez pojedinosti o žrtvama i njihovoj etničkoj pripadnosti, počiniocima i pravnim definicijama tih zločina. U srednjoškolskom udžbeniku Đurića i Pavlovića iz 2010. godine ono što se dogodilo u Srebrenici jula 1995. godine naziva se ratnim zločinom i zločinom protiv čovečnosti, koji je nad civilima i vojnicima počinila Vojska Republike Srpske zajedno sa paravojnim jedinicama. U udžbeniku se eksplicitno napominje da je „MKSJ ovaj zločin kvalifikovao kao genocid, ali nije povezao Srbiju sa ovim događajem“.⁵⁷

Rat na Kosovu prikazan je kroz prizmu NATO bombardovanja SR Jugoslavije 1999. godine i štetu koju je ono prouzrokovalo, s naglaskom na stradanju srpskih civila na Kosovu tokom oružanog sukoba i NATO intervencije. Albanski separatizam i terorizam Oslobođilačke vojske Kosova predstavljeni su kao glavni uzroci rata na Kosovu.⁵⁸ Udžbenici ne pominju žrtve nesrpske nacionalnosti i srpske počiniocima zločina.

56 *Ibid*, str. 18.

57 Đorđe Đurić i Momčilo Pavlović, *Istorija za treći razred gimnazije prirodno-matematičkog smera i četvrti razred gimnazije opšteg i društveno-jezičkog smera* (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2010), 186.

58 „Analiza sadržaja udžbenika istorije u Srbiji o ratovima u bivšoj Jugoslaviji u svetlu utvrđenih činjenica pred MKSJ“, 23.

Fotografije kojima su ilustrovane lekcije u kojima se obrađuju događaji iz devedesetih godina prikazuju pripadnike srpskog naroda kao žrtve. Slike u udžbenicima pokazuju razaranja i štetu prouzrokovanu NATO bombardovanjem Jugoslavije i kolone srpskih izbeglica iz Hrvatske ili sa Kosova. Stradanja drugih nisu prikazana.⁵⁹

Udžbenici su pristrasni u pristupu temi raspada Jugoslavije i oružanih sukoba iz devedesetih, optužujući druge jugoslovenske narode za nasilni raspad zemlje. Udžbenici istorije ne bave se učešćem srpske strane u sukobima i njenom odgovornošću. Čak i onda kada se to spomene, kao što je slučaj sa genocidom u Srebrenici, to se čini u generalnim crtama, bez detalja, za razliku od opisa zločina nad srpskim stanovništvom.⁶⁰ Druge strane u sukobu krive se za etničko čišćenje Srba, dok se srpske snage u ovom kontekstu nikada ne spominju kao počinitelji. Ako se obrađuju ratni zločini, njihova zastupljenost nije uravnotežena, a broj žrtava nesrpske nacionalnosti je ili nevidljiv ili se prikazuje, unutar ukupnog broja svih žrtava rata.

3.2. Trenutno stanje u praksi nastave istorije u Srbiji

Često se navodi da je relativan značaj nastavnih sredstava poput udžbenika, priručnika za nastavnike i izvornih materijala, kao i njihov potencijal da pokrenu promene u nastavi istorije, ograničen načinima i merom u kojoj ih nastavnici istorije zapravo koriste u svakodnevnoj praksi. Stoga je važno pogledati dostupne podatke i istraživanja o nastavnima istorije i njihovoj svakodnevnoj nastavnoj praksi.

Neki od izazova sa kojima se nastavnici istorije suočavaju posledica su opštih problema obrazovnog sistema, bez obzira na oblast znanja. Obrazovni sistem u Srbiji počeo je da uvodi promene u pristupu nastavi tek nakon 2000. godine. Ipak, problemi koji se odnose na relativno loš uspeh učenika iz Srbije na međunarodnim testovima i relativno slabu inkluziju dece i mladih iz ugroženih grupa i dalje su prisutni.⁶¹

⁵⁹ *Ibid*, str. 25.

⁶⁰ *Ibid*.

⁶¹ Ana Pešikan, "Serbia: An Overview" [Srbija: Pregled], *Education in Non-EU Countries in Western and Southern Europe: Education around the World*, ed. Terra Sprague (London: Bloomsbury Academic, 2016), 247–268.

Nema mnogo istraživačkih projekata koji pružaju uvid u to kako nastavnici istorije percipiraju svakodnevnu nastavnu praksu. Jedan od retkih izuzetaka u tom smislu je istraživački projekat sproveden sa nastavnicima istorije 2017. godine.⁶² U okviru zajedničkog regionalnog projekta pod nazivom „ePact – Obrazovno partnerstvo za zagovaranje, izgradnju kapaciteta i transformaciju“, koji su vodili EUROCLIO i CDRSEE, sprovedeno je opsežno istraživanje sa nastavnicima istorije iz svih zemalja Zapadnog Balkana (Albanije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Kosova, Severne Makedonije i Srbije).⁶³

Rezultati istraživanja pokazali su da je učešće metodike nastave u inicijalnom obrazovanju nastavnika (ION) nisko u poređenju sa drugim evropskim zemljama, a anketirani nastavnici smatrali su da je potrebno više takvih sadržaja. Kad su u pitanju različiti aspekti svakodnevne prakse, kao što su podučavanje, zapošljavanje i školski život, nastavnici istorije iz Srbije smatraju da su transparentnost, kao i važnost kvalifikacija i zasluga prilikom zapošljavanja i stručnog usavršavanja na prilično niskom nivou.⁶⁴

Nekoliko rezultata istraživanja naglašava značaj nevladinih aktera u ovoj oblasti. Nastavnici istorije u ispitivanom uzorku pohađaju u proseku jednu obuku godišnje koju finansira i organizuje država, u poređenju sa prosečno dve i po obuke koje organizuju nevladine organizacije. Kvalitet obuka koje pružaju nevladine organizacije nastavnici ocenjuju nešto višom ocenom u odnosu na obuke koje organizuje država. Kao i drugi anketirani nastavnici, nastavnici iz uzorka u Srbiji naveli su da obuke nevladinih organizacija češće obrađuju osetljive i kontroverzne teme.⁶⁵

62 Rodoljub Jovanović, Dea Marić, "Teachers on Teaching: How Practitioners See the Current State and Future Developments in History Education across the Western Balkans" [Nastavnici o nastavi: Kako praktičari vide trenutno stanje i budući razvoj nastave istorije na Zapadnom Balkanu], (The Hague: EUROCLIO, CDRSEE, 2017), <https://www.euroclio.eu/resource/31993/>.

63 "[PARTNER] EPACT: Education Partnership for Advocacy, Capacity-Building and Transformation" [Obrazovno partnerstvo za zagovaranje, izgradnju kapaciteta i transformaciju], EUROCLIO, pristupljeno 29.6.2020, <https://www.euroclio.eu/project/partner-epact-education-partnership-for-advocacy-capacity-building-and-transformation/>.

64 Jovanović, Marić, "Teachers on Teaching".

65 *Ibid.*

Kada je reč o podučavanju osetljivih i kontroverznih tema, istraživanje je pokazalo da većina nastavnika u Srbiji predaje istorijske događaje sve do 2000. godine, a većina njih je navela da su im „ratovi iz devedesetih“ najteža tema za predavanje. Prema izveštaju, „nastavni program sadrži očekivanja koja su protivrečna“. Ona podrazumevaju „jasnu etničku pristrasnost i često nude samo jedno tumačenje“, a istovremeno imaju za cilj „podsticanje kritičkog razmišljanja i pripremu budućih građana za razumevanje i valorizaciju pristrasnosti i tumačenja“.⁶⁶ Jedno nedavno istraživanje tvrdi da nastavnici često preskaču ove teme, verovatno zbog pretpranog i hronološki organizovanog programa u kojem se najnovija istorija predaje na kraju obrazovnog ciklusa.⁶⁷

Svi nastavnici u Srbiji imaju obavezu da učestvuju u aktivnostima stalnog stručnog usavršavanja koje se tiču različitih aspekata profesionalnog razvoja.⁶⁸ Te aktivnosti obuhvataju obuke, stručne skupove, studijska putovanja, letnje i zimske škole, itd.⁶⁹ Organizuju ih različite obrazovne organizacije, namenjene su nastavnom i administrativnom osoblju u školama i dostupne putem internet stranice Zavoda za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja.⁷⁰ Da bi zadržao nastavničku licencu, svaki nastavnik mora da pohađa 100 časova obuke u periodu od pet godina (od čega najmanje 80 časova obuke koju je odobrila država).⁷¹ U praksi, obuke se organizuju i nastavnici ih pohađaju, ali sistem licence se još uvek ne primenjuje. Od dvanaest dostupnih obuka koje se organizuju iz oblasti društvenih nauka, pet se odnosi na nastavu istorije, a samo jedna od njih pomaže nastavnicima da predaju o ratovima

66 *Ibid.*

67 Marko Šuica, Ana Radaković, Slobodan Rudić, "Where and How Do Pupils in Serbia Learn about the 1990s Yugoslav Wars?" [Gde i kako učenici u Srbiji uče o jugoslovenskim ratovima 1990-tih godina?], *Nationhood and Politicization of History in School Textbooks: Identity, the Curriculum and Educational Media*, ed. Gorana Ognjenović and Jasna Jozelić (Cham: Springer International Publishing, 2020), 127–54.

68 „Pravilnik o stalnom stručnom usavršavanju i napredovanju u zvanja nastavnika, vaspitača i stručnih saradnika“, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 81/2017-241, 48/2018-129, <https://zuov-katalog.rs/manual/pravilnik.pdf>.

69 *Ibid.*

70 „Zavod za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja“, pristupljeno 13.7.2020, <https://zuov-katalog.rs/>.

71 „Pravilnik o stalnom stručnom usavršavanju“.

koji su pratili raspad Jugoslavije. To je obuka koju sprovodi Udruženje za društvenu istoriju – Euroclio.⁷² Zakon predviđa i specifičnu kategoriju obuka od javnog interesa, koje odobrava direktno ministar prosvete. Njih mogu realizovati državne institucije, a finansiraju ih organizatori i one su za učesnike besplatne.⁷³ Na spisku ovih obuka ne nalazi se nijedna obuka koja se bavi skorijom istorijom. Postoji samo jedna obuka u oblasti istorije i njena tema je borba protiv antisemitizma.⁷⁴

72 „Nastava moderne istorije Jugoistočne Evrope - osposobljavanje nastavnika za multiperspektivni pristup nastavi istorije”, pristupljeno 13.7.2020, <https://zuov-katalog.rs/index.php?action=page/catalog/view&id=175>.

73 „Pravilnik o stalnom stručnom usavršavanju”.

74 Zavod za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja, „Lista programa od javnog interesa koje rešenjem odobrava ministar”, pristupljeno 13.7.2020, <https://zuov.gov.rs/lista-programa-od-javnog-interesa-koje-resenjem-odobrava-ministar/>.

4. NEVLADINE INICIJATIVE KOJE SE BAVE NASTAVOM ISTORIJE U SRBIJI

Kada je u pitanju bavljenje teškim temama kao što su masovno političko nasilje, ratni zločini i kršenja ljudskih prava, najveći deo inicijativa u oblasti obrazovanja dolazi iz nevladinog sektora.

Glavne oblasti delovanja tih projekata su dve ključne komponente nastave istorije: nastavni materijali za nastavu istorije i nastavnici istorije. U pogledu nastavnih materijala, projekti se uglavnom fokusiraju na proizvodnju alternativnih nastavnih materijala za nastavnike (u manjoj meri i za učenike) i na analize udžbenika istorije.⁷⁵ Druga komponenta podrazumeva uspostavljanje regionalne saradnje nastavnika iz raznih država i obuku za nastavnike koja će ih osposobiti da koriste alternativne materijale i steknu veštine potrebne za obradu teških tema.

Najistaknutije međunarodne organizacije koje deluju na ovom polju u postjugoslovenskom prostoru su Evropsko udruženje edukatora istorije (EUROCLIO) i Centar za demokratiju i pomirenje u Jugoistočnoj Evropi (CDRSEE). Zajednički istorijski projekat (Joint History Project), koji predstavlja najistaknutiji program CDRSEE, okupio je istoričare iz Jugoistočne Evrope sa zadatkom da sačine alternativne radne sveske za nastavnike istorije, koje sadrže primarne izvore o određenim istorijskim periodima i događajima. Poslednja od brojnih publikacija ove organizacije, „Ratovi, podele, integracija (1990-2008)“, bavi se pre svega oružanim sukobima i nasiljem tokom raspada Jugoslavije.⁷⁶

Pored osmišljavanja i proizvodnje alternativnih i dodatnih materijala za podučavanje istorije, CDRSEE obučava nastavnike i kako da ih koriste. Projekti koje osmišljava i realizuje EUROCLIO imaju širi tematski opseg koji obuhvata regionalnu saradnju,

⁷⁵ Za više detalja o ovoj temi pogledati prethodni odeljak o udžbenicima u Srbiji.

⁷⁶ Christina Koulouri and Božo Repe, eds, *Wars, Divisions, Integration (1990-2008)* [Ratovi, podele, integracija], (Thessaloniki: Center for Democracy and Reconciliation in Southeast Europe (CDRSEE), 2016), http://cdrsee.org/pdf/jhp/WARS-DIVISIONS-INTEGRATION_LR.pdf (pristupljeno 9.6.2020).

obuku nastavnika, stvaranje alternativnih materijala, kao i sprovođenje istraživanja i analiza.⁷⁷

Dalji cilj EUROCLIO-a je izgradnja kapaciteta putem pružanja podrške lokalnim udruženjima nastavnika i profesora istorije, koja bi trebalo da preuzmu sprovođenje i ostvarivanje ciljeva trenutnih projekata, kao i osmišljavanje i realizaciju novih. Udruženje za društvenu istoriju – Euroclio, osnovano 2001. godine, radi između ostalog i na obuci nastavnika istorije, saradnji sa udruženjima iz regiona i formulisanju preporuka. Pored toga, Udruženje organizuje dva seminara obuke u okviru zvanične državne obuke nastavnika: tema jednog je multiperspektivni pristup, dok se drugi bavi konkretnim pitanjem podučavanja o ratovima iz devedesetih. Jedan od skorašnjih regionalnih projekata u kojem je ovo udruženje učestvovalo fokusira se na „pitanje kako učiti o temama koje se tiču ratova na prostoru bivše Jugoslavije tokom devedesetih“.⁷⁸ Udruženje je sačinilo i „Preporuke za odgovorno podučavanje o ratovima 1990-ih“.⁷⁹

Projekat koji trenutno realizuje Međunarodni rezidualni mehanizam za krivične sudove (MRMKS) uvodi sudski utvrđene činjenice u nastavu istorije u Srbiji i regionu. Projekat se sprovodi u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Severnoj Makedoniji, Srbiji i na Kosovu. U okviru ovog projekta, nastavnicima se pruža obuka za korišćenje arhiva MKSJ i MRMKS

77 "Regional Summer Schools" [Regionalne letnje škole], EUROCLIO, pristupljeno 29.6.2020, <https://www.euroclio.eu/what-we-do/professional-development/regional-summer-school/>; "Learning to Disagree: Teachers' Guide" [Učenje prihvatanja drugačijeg mišljenja: Vodič za nastavnike] (Euroclio), pristupljeno 29.6.2020, https://www.euroclio.eu/wp-content/uploads/2020/04/EC_TeachersGuide_A4-1.pdf; Bojana Dujković–Blagojević, ed, *Once Upon a Time...We Lived Together (Nekad davno... smo živeli zajedno)*, (Skoplje: EUROCLIO, 2008), <https://www.euroclio.eu/resource/29666/>; *Ordinary People in an Extraordinary Country: Everyday Life in Bosnia & Herzegovina, Croatia and Serbia 1945-1990 [Obični ljudi u neobičnoj zemlji: Svakodnevni život u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji 1945-1990]* (Skoplje: EUROCLIO, 2008), <https://www.euroclio.eu/resource/ordinary-people-in-an-extraordinary-country-2/>; Jovanović, Marić, "Teachers on Teaching".

78 Više informacija o ovim aktivnostima može se naći na <http://devedesete.net> (pristupljeno 9.6.2020).

79 UDI - Euroclio, „Preporuke za odgovorno podučavanje ratova 90-ih“, 2018, www.udieuroclio.edu.rs/публикации/препоруке-за-одговорно-подучавање-ра/.

u pripremi lekcija i kao dopunu lekcijama i predstavljaju im se nove nastavne metode za obradu teme masovnog nasilja tokom raspada Jugoslavije na času.⁸⁰

Postojanje velikog broja nevladinih inicijativa ne dovodi nužno do poboljšanja nastave istorije. Podaci o percepciji obrazovnih sistema od strane nastavnika pokazuju da mnogi nastavnici i dalje izbegavaju da predaju o ratovima iz devedesetih i da smatraju da su ciljevi formulisani u nastavnim programima koji se tiču ovih tema protivrečni.⁸¹ Utisak je da je nedvosmislena zvanična podrška nastavnicima istorije da se uhvate u koštac sa temom ratova tokom raspada Jugoslavije karika koja nedostaje i koja onemogućava uspeh nevladinih inicijativa. Ta podrška bi trebalo da dođe od zvaničnih prosvetnih institucija, kao što su Nacionalni prosvetni savet, Zavod za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja i Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja.

80 „Obuka za nastavnike i profesore istorije”, Međunarodni rezidualni mehanizam za krivične sudove, pristupljeno 29.6.2020, <https://www.irmct.org/bcs/mip/youth-engagement>.

81 Jovanović, Marić, "Teachers on Teaching".

5. PREPORUKE

5.1. Postojeće preporuke

Razni nevladini akteri su u okviru svojih projekata formulisali preporuke za podučavanje istorije. Neke od tih preporuka odnose se na nastavu istorije uopšte⁸², a neke posebno na podučavanje o oružanim sukobima tokom raspada Jugoslavije u postjugoslovenskom prostoru.⁸³ Preporuke su obično upućene državnim institucijama koje regulišu sferu prosvete i obrazovanja, nastavnicima, profesorima i drugim značajnim društvenim akterima u sferi obrazovanja. Preporuke za nastavnike pružaju smernice za primenu novih pristupa i nastavnih metoda, kao što su debata ili podsticanje učenika da postavljaju pitanja i zainteresuju se za temu, sa fokusom na pomaganju učenicima da razviju određene veštine, kao što su veština kritičkog mišljenja i istorijska svest. One daju i smernice o tome kako pristupiti osetljivim temama.

Dok se brojne preporuke bave gore pomenutim temama, najviše razrađen skup preporuka za nastavnike je onaj koji je sačinilo Udruženje za društvenu istoriju – Euroclio.⁸⁴ U njima se nastavnicima savetuje da učenicima iznesu relevantne činjenice, postižu kod njih veštine kritičkog razmišljanja i omoguće debatu i samorefleksiju. Ove preporuke stavljaju naglasak na odgovorno podučavanje, koje između ostalog podrazumeva obraćanje pažnje na to da se sadržaj prilagodi uzrastu učenika, kao i na izbegavanje emotivnog jezika i senzacionalističkih izvora.⁸⁵

82 Council of Europe, "Quality History Education in The 21st Century: Principles and Guidelines" [Kvalitetna nastava istorije u 21. veku - Načela i smernice], 2018, <https://rm.coe.int/prems-108118-gbr-2507-quality-history-education-web-21x21/16808eace7>; Charis Psaltis et al, "Recommendations for the History Teaching of Intergroup Conflicts" (COST IS 1205 Working Group, 2017).

83 Fond za humanitarno pravo, „Predlog preporuka obrazovnim vlastima u Republici Srbiji za izmene sadržaja udžbenika istorije” (Fond za humanitarno pravo, 2016); Jovanović, Marić, "Teachers on Teaching"; UDI - Euroclio, „Preporuke za odgovorno podučavanje”.

84 UDI - Euroclio, „Preporuke za odgovorno podučavanje”.

85 *Ibid.*

Postojeće preporuke prosvetnim vlastima obično se usredsređuju na odobravanje i izradu nastavnih programa i udžbenika, organizaciju i sadržinu inicijalnog i permanentnog obrazovanja i stručnog usavršavanja nastavnika, kao i na školske i nastavne resurse. Sve analizirane preporuke sadrže deo namenjen prosvetnim vlastima, dok preporuke zasnovane na proceni potreba nastavnika na Zapadnom Balkanu sadrže i dodatne aspekte, kao što su poziv da se zapošljavanje vrši na osnovu zasluga, da se uspostave postupci kojima će se osigurati kvalitetna obuka za nastavnike i da se uspostavi saradnja svih relevantnih državnih i nevladinih aktera u budućim reformama.⁸⁶

Ostali akteri u društvu koji se smatraju relevantnom ciljnom grupom ovih preporuka su mediji, muzeji i drugi akteri u sferi neformalnog obrazovanja, donosioci odluka na svim nivoima vlasti i nevladine organizacije koje se bave nastavom istorije i nasleđem oružanih sukoba. U preporukama se oni obično pozivaju da koordinišu svoj rad, saraduju sa nastavnicima i podrže ih.

Preporuke koje je sačinio Savet Evrope (SE) sadrže osam načela kvalitetne nastave istorije za 21. vek, kojima se promovišu širi setovi vrednosti, kao što su kulturna raznolikost, demokratija, društvena istorija i višestruki identiteti.⁸⁷ Premda se posebno ne odnose na postkonfliktni kontekst, nekoliko tih principa mogu se primeniti i na podučavanje o raspadu Jugoslavije i ratovima koji su usledili u okviru obrazovnog sistema u Srbiji. Naime, poslednja tri principa daju smernice za vrednovanje istorijskih izvora, obradu osetljivih tema i tema koje izazivaju emocionalne reakcije i razvijanje istorijske empatije.⁸⁸ Drugi skup preporuka, koji je formulisala interdisciplinarna grupa stručnjaka sastavljena od istoričara, socijalnih psihologa, nastavnika istorije, antropologa i stručnjaka za nastavni plan i program iz više evropskih zemalja, zasniva se na nekim od glavnih koncepata, kao i istraživanju međugrupnih sukoba iz ugla socijalne psihologije.⁸⁹ U poređenju sa ranije pomenutim dokumentom Saveta Evrope, ove preporuke naglašavaju svest o socijalnom i nacionalnom identitetu,

86 Jovanović, Marić, "Teachers on Teaching", 37.

87 Council of Europe, "Quality History Education".

88 *Ibid.*, str. 20–26.

89 Psaltis et al, "Recommendations".

statusu vlastite/tuđe grupe, predrasudama, stereotipima, kao i druge socio-psihološke fenomene.

Postojeće studije pokazuju da postoji potreba da prosvetne vlasti pokažu više odlučnosti i jasniji stav kada su u pitanju teške i kontroverzne teme iz nedavne prošlosti.⁹⁰ Da bi bilo koje reforme, preporuke, smernice ili formalno definisani obrazovni ciljevi našli put do učionica, obrazovni sistem treba da obezbedi nastavnicima odgovarajuće alatke i znanje i da ih jasno podrži u tome da razgovaraju o tim temama sa svojim učenicima. Ono što je pre svega potrebno je da nastavnici budu uključeni u proces donošenja odluka.

90 Rodoljub Jovanović, Dea Marić, "Controversy in the Classroom: How History Teachers in the Western Balkans Approach Difficult Topics?" [Kontroverza u učionici: Kako nastavnici istorije na Zapadnom Balkanu pristupaju teškim temama?], *Journal of Curriculum Studies*, 2020; Šuica, Radaković, Rudić, "Where and How Do Pupils in Serbia Learn?".

5.2. Preporuke

1. Sprovođenje Nacionalne strategije u obrazovnoj sferi treba da se fokusira na glavne ciljeve unapređenja znanja učenika o oružanim sukobima iz devedesetih godina, umesto da taj cilj bude zamenjen temama nacionalnih manjina i zabranom diskriminacije. Sprovođenje ovog cilja treba da bude kontinuirano praćeno i evaluirano.
2. Novi strateški dokument o procesuiranju ratnih zločina za period 2020-2024. godine, koji bi trebalo da bude usvojen kao nastavak Nacionalne strategije za procesuiranje ratnih zločina 2016-2020, trebalo bi da jasno definiše sprovođenje izmene nastavnog programa i udžbenika, kao i druge aktivnosti koje imaju za cilj unapređenje znanja o ratovima iz devedesetih godina.
3. Prilikom osmišljavanja aktivnosti i materijala koji se odnose na podizanje nivoa svesti o ratovima iz devedesetih u okviru formalnog obrazovanja, obrazovne vlasti bi trebalo da uzmu u obzir međunarodne dokumente koji se odnose na praktične politike u ovoj oblasti, imajući pritom u vidu specifičnosti srpskog konteksta.
4. Prosvetne vlasti treba da saćine programe nastave istorije za osnovnu i srednju školu koji bi uključivali:
 - a. detaljno objašnjenje događaja vezanih za raspad Jugoslavije i oružane sukobe koji su ga pratili, i to na osnovu sudski utvrđenih činjenica i dokumenata dostupnih u arhivama MKSJ i MRMKS;
 - b. uravnotežen prikaz ratnih zločina poćinjenih tokom ratova iz devedesetih, koji kritički obrađuje zloćine srpskih oružanih i policijskih snaga;
 - c. multiperspektivni pristup nastavi istorije.
5. Prosvetne vlasti bi trebalo da strukturišu nastavne programe istorije na naćin koji će sprećiti nastavnike da izostavljaju lekcije koje obrađuju događaje iz nedavne prošlosti:
 - a. davanjem dovoljno prostora tim temama u planu i programu;

- b. uvođenjem posebnih tematskih časova tokom školske godine na kojima će se obrađivati događaji iz devedesetih godina;
 - c. davanje prostora tim temama i u okviru drugih predmeta, kao što su filozofija, psihologija, sociologija, ustav i građanska prava i geografija, kako bi se o njima moglo diskutovati i iz drugih uglova.
6. U procesu izrade nastavnog programa, prosvetne vlasti bi trebalo da uzmu u obzir postojeće preporuke i istraživanja, kao i analize različitih aspekata nastave istorije u Srbiji.
7. Postupak odobravanja udžbenika trebalo bi da podstakne autore i izdavače udžbenika da kreiraju udžbenike koji bi sadržavali unapređene i detaljnije lekcije o raspadu Jugoslavije i oružanim sukobima iz devedesetih, u skladu sa gore preporučenim izmenama plana i programa;
8. Prosvetne vlasti bi trebalo da vrše kontinuiranu evaluaciju nastavnih materijala, programa i metodologije u odnosu na ove teme;
9. Nastavnici i profesori istorije bi trebalo da, putem udruženja nastavnika ili drugih tela, budu uključeni u sve gore navedene procese donošenja odluka koje se tiču nastave istorije.
10. Prosvetne vlasti bi trebalo da uzmu u razmatranje postojeće nevladine inicijative koje se bave obrazovanjem o ratovima iz devedesetih. Prosvetne vlasti i nevladini akteri bi trebalo da saraduju i koordiniraju svoj rad kako bi se:
 - a. nastavna sredstva koja su već kreirana u okviru različitih projekata uvrstila u zvaničnu listu nastavnih sredstava;
 - b. kreirala nova nastavna sredstva za obradu tema koje se odnose na ratove iz devedesetih godina;
 - c. u zvanične liste obuke uvrstilo više seminara obuke za nastavnike u okviru stalnog stručnog usavršavanja koji su već razvijeni u okviru različitih projekata;

d. osmislile nove obuke za nastavnike u okviru stalnog stručnog usavršavanja na temu skorije prošlosti, odnosno raspada Jugoslavije i oružanih sukoba koji su pratili raspad države.

11. Obuke u okviru stručnog usavršavanja nastavnika koje bi se bavile temom ratova iz devedesetih godina bi trebalo da budu uvrštene u listu obuka od javnog interesa;
12. U okviru stručnog usavršavanja nastavnika, pružaoci obuke bi trebalo da osmisle veći broj obuka koje bi se bavile događajima iz devedesetih godina. Prosvetne vlasti bi trebalo to da podstaknu;
13. Univerziteti bi trebalo da koncipiraju inicijalnu obuku nastavnika istorije koja bi uključivala više metodike nastave i više prakse, kao i konkretnu pripremu za podučavanje o temama koje se odnose na ratove iz devedesetih.

Predlog praktične politike:
Ratovi 1990-ih u nastavi istorije

Izdavač:

Fond za humanitarno pravo

Dečanska 12, Belgrade

<http://www.hlc-rdc.org/>

Autori:

Jelena Đureinović i Rodoljub Jovanović

Prevod:

Angelina Mišina

Lektura:

Predrag Ivanović

Tiraž:

100

Štampa:

Instant System, Beograd

